

SO`NGGI O`RTA ASRLAR DAVRI ARXEOLOGIK YODGORLIKLARI.

Namangan viloyati tarixi va madaniyati davlat muzeyi
ilmiy xodimi: **Qosimjonova Sadoqat**

Tarixni yoritishda va o`rganishda arxeologlar olib borgan tadqiqot ishlarining ahamiyati juda kattadir. So`nggi yillar ichida jahonning, jumladan O`rta Osiyoning turli hududlarida ko`plab arxeologik kashfiyotlar qilinib, muhim ma`lumotlar to`plandi. Olimlar tomonidan topib tekshirilgan bu yangi ashyolar eng qadimgi va o`rta asrlar tarixi haqidagi bilimlarni kengaytiradi. Mazkur manba va ashyolar jahon tarixining qadimgi davr siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlari haqida to`laroq tasavvurlar hosil qilish imkonini beradi.

Jahonda ibtidoiy odamlar tarqalishi jarayonidan boshlab, xalqlarning tarixida turli xil murakkab voqealar sodir bo`lgan. Ular ibtidoiy to`da davri, ibtidoiy xo`jaliklari va mehnat qurollari, urug`chilik tuzumining vujudga kelishi, xo`jalikning ishlab chiqarish shakllariga o`tilishi, binokorlik va hunarmandchilikning rivojlanishi, ishlab chiqarishda metallning ishlatila boshlanishi, ilk shaharlar va davlatlarning tashkil topishi, antik davri, o`rta asrlar me`morchiligi va moddiy madaniyatining rivojlanishi bilan birga boshqa ko`pdan-ko`p voqealar bilan bog`liq.

Talabalar qadimgi tarixni o`rganishda qimmatli arxeologik manbalarga e`tibor berishlari lozim. Jahonda tekshirilgan barcha turdagi arxeologik yodgorliklar va ularda topilgan moddiy manbalar, insoniyat toshdan yasagan oddiy qo`pol cho`qmordan boshlab, uzluksiz mehnat natijasida yuksak madaniyat darajasiga yetib kelishining asosiy qonuniyatlarini ochib beradilar.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - tariximizning muhim voqealarini o`rganishda arxeologik manbalarni ahamiyatini ko`satish, jahon, jumladan O`rta Osiyo, shuningdek O`zbekiston hududida yashab o`tgan ibtidoiy odamlar, qadimgi qabilalar va xalqlarning tarixini va madaniy taraqqiyotidagi o`ziga xos tomonlari va xususiyatlarini ko`rsatib berishdir.

XVI asr boshida Temuriylarga tegishli yerlarni zabt etish natijasida Shayboniylar davlati vujudga keladi. Dastlabki paytlarda Shayboniylar davlati ancha keng hududni qamrab olgan edi. Movarounnahr uning o`zagini tashkil qilardi. Bundan tashqari uning tarkibiga Xorazm, Sirdaryo sohilidagi shaharlar, Toshkent va uning atrofidagi tumanlar, butun Farg`ona vohasi, hozirgi Turkmanistonning Marv shahrigacha bo`lgan janubiy tumanlari kirar edi. Mashhad va Astrobodni o`z ichiga oluvchi Xuroson, shuningdek viloyatning iqtisodiy va madaniy hayotida muhim o`rin egallovchi Hirot ham bir oz vaqt Shayboniylar davlati tarkibiga kirgan. Balx va uning atrofidagi yerlar Shayboniylarga yarim qaram holatda edi.

Shayboniyxon tarqoq mayda mulklarni o`z hokimiyati ostida birlashtirib, qisqa vaqt ichida siyosiy hokimiyatni markazlashtirishga erishdi. Shayboniyxonning vafotidan keyin u boshlagan ishni Ubaydulla sulton va Abdullaxon II lar davom ettirishdi. Ayniqsa Abdullaxon II tomonidan olib borilgan urushlar natijasida markazlashgan davlat barpo etish mustahkamlandi. 1557 yilda hokimiyat tepasiga kelgan Abdulla harbiy yurishlar band bo`lganligi sababli 1561 yildan otasi Iskandarni xon deb e`lon qiladi. 1573 yilda Balxni, 1574 yilda Hisorni, Shahrisabz va Qarshini, 1578 yilda Samarqandni egallaydi. 1582 yilda Toshkentni o`ziga buysundiradi. 1583 yildagina (otasi vafot etgach) rasman xon deb e`lon qilinib, 1596 yilda vafot etgungacha boshqaradi.

Abdullaxon II davrida davlatning iqtisodiy va madaniy hayoti muayyan darajada barqarorlashdi. U ayniqsa qurilish ishlariga katta e`tibor berdi. Uning davrida Buxoro va Qarshi shaharlariga alohida e`tibor berildi.

Ashtarxoniylar sulolasining asoschisi Joni Muhammad Sulton Astraxan xonligida hukmronlik qilgan chingiziylar avlodiga mansub bo`lib, Ivan Grozniy Astraxanni bosib olgach Shayboniylar saroyidan boshpana topgan edi. Bu yerda u Abdullaxonning singlisiga uylanib oila a`zosiga aylangan edi. Shayboniylar sulolai butunlay qirib tashlangach zodogonlar Joni Muhammadga taxtni egallashni taklif qilishadi. Lekin u taklifni o`g`li Din Muhammad Sulton foydasiga taxtdan voz kechadi. Bu vaqtda Obivardda bo`lgan Din Muhammad Buxoroga yetib kelmay halok bo`ladi va uning ukasi Boqi Muhammad xon deb e`lon qilinadi. Jonibekning uchinchi o`g`li Vali Muhammad taxt

vorisi deb e`lon qilinadi. Shu tariqa Ashtarxoniylar hokimiyat tepasiga kelib, Buxoro taxtini 1920 yilgacha boshqargan. Muhammad Rahim hukmronligi davridan (1753-1758) boshlab xonlik amirlik deb e`lon qilinadi.

1512 yilda Xorazm mustaqil davlatga aylanadi, biroq Shayboniy xonlar bilan doimiy ravishda o`zaro urushlar bo`lib turgan.

Buxoro xonligida siyosiy parokandalik avjiga chiqqan bir paytda XVIII asrning boshlarida Farg`ona vodiysi Buxoro xonligidan ajralib chiqib mustaqil davlatga aylanadi. Shu tariqa O`rta Osiyo hududida bitta amirlik va ikkita xonlik paydo bo`lib, uzluksiz davom etgan o`zaro urushlarga qaramay bu hududda yashagan xalqlarning madaniy hayotida o`ziga xos yuksalishlar bo`ldi.

Ko`rib chiqilayotgan davrda me`morchilik sohasidagi taraqqiyotni alohida ta`kidlash joiz. Madrasalar, masjidlar, maqbaralar, ko`priklar, bandlar qurilishiga jiddiy e`tibor berildi. XVI-XIX asrlarda qurilgan binolar orasida madrasalar muhim o`rin egallaydi. Buxorodagi Mir Arab (1535-1536), Modarixon (1566), Abdullaxon (1588-1590), Ko`kaldosh (1568-1569), Abdulazizxon (1662) madrasalari yuksak badiiy bezaklari va mahobatlar bilan ajralib turadi.

Samarqandda bugungi kungacha o`zining go`zalligi bilan dunyoni lol etib kelayotgan, «Samarqandning yuragi» nomini olgan Registon ansamblidagi Sherdor va Tillakori madrasalari quriladi. O`z davrida Samarqandning hokimi bo`lgan Yalangto`sh Bahodir tomonidan 1619-1636 yillarda Ulug`bek davrida qurilgan xonaqohning o`rnida Sherdor, Mirzoyi karvonsaroyi o`rnida 1646-1647 yillarda Tillakori madrasalari qurdiriladi. Sherdor madrasasi ikki qavatli xujralardan iborat. Peshtoq qismida turli sirli koshin va parchalardan ohuni quvib ketayotgan sher va uning orqasidan chiqib kelayotgan quyosh tasviri nihoyatda jimjimador qilib ishlangan. Madrasaning ikki tarafida esa uch qavatli minora qurilgan. Bugungi kunda minoralarning faqat pastki qatori saqlanib qolgan. Madrasaning peshtoq qismida binoning buyurtmachi-qurdiruvchisi (Yalangto`sh Bahodir) va me`morning ismi – Abul Jabbor bitilgan.

Tillakori madrasasi ham Ulug`bek va Sherdor madarsalari qurilish uslublarini takrorlagan holda, ichki bezaklari – tilla suvi yuritilgan «kundal» uslubi bo`yicha qurilgan.

Umuman olganda Registon majmuasini qurilish uslubi Buxoro me`morchiligiga xos bo`lib, Chor Bakr me`morchilik ansambliga xos ayrim jihatlarni o`zida aks ettirganligini ko`rish mumkin.

Bu davrda xonaqohlar qurilishiga alohida e`tibor berilgan. Buxorodagi Bahouddin (1544), Karmanadagi Qosim shayx (XVI asrning 80-yillari), Devonbegi (1610-1620), Samarqanddagi Abdiburun (XVII asr) xonaqohlari shular jumlasidandir.

Toshkentda ham bu davrda ajoyib binolar qurilgan edi. Hozirda Chorsuda XVI asrda qurilgan Ko`kaldosh madrasasi bugungi kungacha saqlanib qolgan o`ziga xos qoplamasi bilan ajralib turadi. O`sha yerda Kaffol Shoshiyning maqbara-xonaqosi va hozirgi vaqtda jome` masjid bo`lgan Baroqxon madrasasi qurilgan.

Maqbaralar shaklida qurilgan Xevadagi Paxlavon Mahmud, Farg`onadagi Dahmai shoxon, Qo`qondagi Modarixon, Samarqanddagi Abdiberdi binolari imoratlar orasida alohida o`rin tutadi.

Xevada barpo etilgan ko`pgina madrasalar XVII asrga taalluqlidir. Ular orasida Arab Muhammad (1616), Xo`jaberdibiy (1688), Sherg`ozixon (1719-1720), Muhammadamin inoq (1765), Qutlimurod inoq (1809), Shermuhammadbiy (1810), Polvonbobo (1810) va madrasalar orasida eng kattasi Muhammad Aminxon (1851) madrasasini ko`rsatib o`tish mumkin.

1842 yilda Xeva tevaragida Yangi qal`a devori tiklandi. Uning o`nta darvozasi bo`lib, aholisi zich yashaydigan rabotlari, shahar atrofi bog`lari va imoratlarini o`ziga qo`shib oldi. Natijada katta xalqa «tashqi shahar» - Dishanqal`a, ichkarida qolgan «ichki shahar» - Ichanqal`a deb atala boshlandi.

XIX asrning boshlarida Buxoro va Xorazm me`morchiligida qadimiy an`analarni saqlagan holda zamon ruhi bilan boyib bordi. Saroy majmualari, madrasa, masjid, hammom, kasalxonalar va boshqa shunga o`xshash davlat va jamoat binolari qurildi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida nafaqat Buxoro va Xorazmda, balki butun Turkiston va Xurosonda ovoza bo`lgan Oblaqul va Ibrohim Xofizovlar, Mo`minjon Solihov, Shirin Murodov va boshqa ustalar yetishib chiqqan. Xorazm me`morchilik maktabining sarkori Odina Muhammad Murod, pardozi hamda naqshinkor parchinlarni joylashtirishning sir-

sinoatlarini mukammal egallagan usta kulol Nurmuhammad, Abdujabbor, uning o`g`li So`fimuhammad Niyoz va Abdullalardir.

XX asr boshlarida qurilgan Islom Xo`ja minorasi Xevaning dovrug`ini olamga taratib, viqor bilan turibdi. Uning yaratilish tashabbuskori va xomiysi Asfandiyorxonning bosh vaziri Islom Xo`jadir.

Xevadagi yana bir obida Qozi kalon madrasasi bo`lib, uning qurilish xarajatlari, qurilishda ishtirok etganlarni ovqatlantirish, ularga ish haqi berish ishlarini huquq ilmining bilimdoni shayxulislom – Salimoxun qozi kalon bo`lgan.

Turkiston Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingach o`lkaga yevropacha qurinishdagi me`morchilik uslubi kirib keldi. Milliy an`anaviy uslublar bilan birga rus me`morchiligiga xos uslublar qo`llanila boshlandi. Jumladan, xalq me`morchiligida paxsa, guvala, xom g`isht va yapaloq (musulmon g`ishti) qo`llash bilan birga to`g`riburchak yuzli (salloti) g`isht, faner, tunuka, oyna kabi qurilish ashyolaridan keng foydalanila boshlangan.

Yevropa me`morchiligiga xos bo`lgan ayrim uslublarni o`sha davrda qurilgan Buxoro amirining yozgi saroyi bo`lgan Sitorai Mohi Xosa saroyida ko`rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqarov A.A. *O`zbekiston tarixi (eng qadimgi davrlardan o`rta asrlargacha)*. – Toshkent: O`qituvchi, 1994.
2. Rtveladze E.V. *O`rta Osiyo arxeologiyasi*. – Toshkent: Fan, 2001.
3. Axmedov B.A. *O`zbekiston xalqlari tarixi*. – Toshkent: Fan, 1993.
4. Bartold V.V. *Turkiston mo`g`ullar istilosi davrida*. – Toshkent: Sharq, 1990.